

REALISMUL MAGIC BALCANIC: O REȚEA LITERARĂ EUROPEANĂ¹

BALKAN MAGICAL REALISM: A EUROPEAN LITERARY NETWORK

Alina BAKO²

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu/ “Lucian Blaga”
University of Sibiu

E-mail: alina.bako@ulbsibiu.ro

Abstract:

The present discussion focuses on a reconfiguration influenced by regional space, incorporating concepts such as ‘magical realism.’ Various narrative forms that fulfill specific criteria have been analyzed to elucidate the framing of fiction under the encompassing paradigm of this perspective. Our thesis posits that magical realism has become indigenized within the Balkan context, resulting in fiction that carries distinct national and transnational implications. A particularly relevant example used to illustrate the viability of Balkan World Literature is Danilo Kiš’s work, specifically Encyclopaedia of the Dead, alongside Ștefan Bănulescu’s Book of Metopolis, which collectively provide a comprehensive analysis of the Balkan literary tradition. This exploration begins with an interregional and transnational

¹ Article History: Received: 05.08.2024. Revised: 09.09.2024. Accepted: 12.09.2024. Published: 15.11.2024. Distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution License CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Citation: BAKO, A. (2024). REALISMUL MAGIC BALCANIC: O REȚEA LITERARĂ EUROPEANĂ. *Incurșiuni în imaginar* 15. *Magical Realism in Literature*. Vol. 15. Nr. 2. pp. 45-69, <https://doi.org/10.29302/InImag.2024.15.2.2>

No funding was received either for the research presented in the article or for the creation of the article

² <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=36542093600>

dialogue that yields significant transformations in analytical domains such as “magical realism”.

Keywords: magical realism; Balkan World Literature; Cultural Indigenization; Transnational Literature.

Cuvinte cheie: realism magic; literatura balcanică în literatura mondială; autohtonizare culturală; literatura transnațională.

„Când un neadevăr este rostit cu neostorie, lumea începe să îi dea crezare” (Kis, 1996, p. 17)

„Unde toată lumea minte, nimeni nu mai minte, unde totul e minciună, nimic nu mai e minciună” (Kis, 1996, p. 19)

Studiul de față își propune drept mize, încă de la început, trasarea unui cadru pentru o posibilă definiție a literaturii balcanice ca literatură mondială, dar și identificarea în cadrul ei a unui filon specific, acela al realismului magic balcanic. Deși propunerea noastră pare extrem de complicată, pentru a fi restrânsă în câteva pagini, scopul prim este acela de a oferi un punct de plecare în dezvoltarea conceptelor. Provocarea temei este legată de răspunsul la întrebarea dacă realismul magic balcanic devine o formă prin care putem demonstra faptul că prin astfel de texte se exprimă o perspectivă non-eurocentrică, în care ipostazele vin din zona celui dominat, expresie a tradițiilor culturale ale zonei, o formă de cunoaștere, dar și de revoltă și subversiune.

O primă definiție³ este dată într-un articol din 2023 de David Damrosch, elementele esențiale ale acesteia fiind

³„Balkan world literature can be thought of as a combination of several elements, each of which can be found individually elsewhere, but which are uniquely combined in the Balkans at the intersection of distinctive

procesul de „combinare”, amalgamarea care duce la o sinteză specifică, determinată de factorii pe care cercetătorul îi enumeră: „geografie, limbă, istorie, religie și politică imperială și națională”. Până aici, definiția pare a se confunda cu ceea ce știam despre balcanismul literar românesc, așa cum a fost teoretizat de Mircea Muthu etc., însă integrarea în paradigma WL se face din perspectiva intersecțiilor mai multor puteri imperiale care au impregnat spațiul respectiv de eterogenitate. Termenul „combinare” trimite pe de o parte la „creolizare”⁴, în sensul mixturii moștenirii culturale, dar și la ceea ce Alejo Carpentier numea „mestizaje”⁵, adică un amestec cultural și rasial.

Literatura a ajuns în Balcani prin mai mulți vectori imperiali, în mod foarte diferit față de un singur centru cultural-politic de tipul celui cu care scriitorii periferici din alte părți s-au confruntat adesea. James Joyce a crescut la periferia Imperiului Britanic, în timp ce pentru Orhan Pamuk centrul sistemului literar mondial era Parisul, unde tatăl său a trăit de tânăr și a încercat să devină scriitor; colecția prețioasă a tatălui său de volume Gallimard era piesa de bază a bibliotecii sale din Istanbul. În contrast, în ultimele două secole, Balcanii au fost la

determinants of geography, language, history, religion, and imperial and national politics” scrie Damrosch în *Epic traditions in Balkan world literature* din *Neohelicon*, disponibil pe <https://doi.org/10.1007/s11059-023-00716-7>, accesat la 12.06.2024.

⁴ Vezi și cartea Manuelei Boatăc și Ancăi Pârvulescu, *Creolizarea modernului. Transilvania la răscrucea imperiilor*.

⁵ „And why is Latin America the chosen territory of the baroque? Because all symbiosis, all mestizaje, engenders the baroque. The American baroque develops along with the criollo culture, with the meaning of criollo, with the self-awareness of the American man...; the awareness of being Other, of being new, of being symbiotic, of being a criollo”. (Carpentier, 1995b, p. 100).

intersecția a trei imperii diferite.⁶ (Damrosch, 2023b, p. 2)

Aceeași ipostază a *diferenței* o reține cercetătorul american și în momentul în care discută eseuul lui Kundera, observând că „problematicile politicilor culturale Est/Vest sunt pe deplin vizibile în relațiile dintre Europa Occidentală și Orientul European pe care îl descrie ca pe o „lume complet diferită, lumea Estului European” (Damrosch, 2023b, p. 445), relație pe care o identificăm și în periferocentrismul lui Marko Juvan prin care „culturile periferice își negociază un tip de cosmopolitism cu fundamente locale” (Damrosch, 2023b, p. 347). Este oare BWL (pentru a folosi abrevierea *Balkan World Literature*) o formă a cosmopolitismului? O modalitate prin care tradițiile epice locale sunt integrate circuitului mondial al literaturii? Răspunsul vine doar din aducerea în discuție a produselor literare ale spațiilor avute în vedere, a componentei inter-imperiale multiple, exercitate în spațiul balcanic. Culturile locale devin elementul major în definirea conceptului și împing analiza spre realismul magic, cel care propune o ipostază subversivă a unei lumi încorsetate (să nu uităm că, simplu spus, mai multe definiții sunt tributare spațiului sud american, supus unor regimuri dictatoriale cunoscute).

M. Muthu identifica o dublă periferialitate sud-estică, o periferie a periferiei, pe care o lega de condițiile

⁶ „Literature reached the Balkans along several different imperial vectors, very differently from a singular cultural-political center of the sort that peripheral writers elsewhere have often experienced. James Joyce grew up at the periphery of the British Empire, while for Orhan Pamuk the center of the world literary system was Paris, where his father had lived as a young man and had tried to become a writer; his father’s treasured collection of Gallimard volumes was the centerpiece of his library in Istanbul. By contrast, over the past two centuries the Balkans have been at the crossroads of three different empires” scrie Damrosch în *Neohelicon* (Epic traditions in Balkan world literature, disponibil pe <https://doi.org/10.1007/s11059-023-00716-7>, accesat la 12.06.2024)

istorice pe care le-a traversat zona⁷. Explicațiile pe care le dă criticul sunt menite să identifice, de fapt, trăsăturile unei literaturi a Balcanilor, modelate de „limbile de circulație restrânsă”, „rezistența modelelor etnografice, de sursă creștină”, „cultul pentru oralitate” (Muthu, 2021, p. 442). Într-adevăr, circulația modelelor literare este dată de lipsa unor traduceri care ar fi mărit accesul la matricele narative existente în spațiul despre care discutăm, aspect care însă le-a adăugat, ceva mai târziu, aspectul exotic, cel care a revigorat literatura europeană, la un moment dat. Constatăm și impunerea unor motive creștine care evoluează ca o modalitate de subversiune, ținând cont de dominația unor religii aparținând puterilor imperiale din zonă. Mixajul dintre diferitele figuri din panopia celor religioase este un element constant și ușor de urmărit în tradiția balcanică. Iar cântecele, poemele epice și baladele sunt forme care au subzistat în toată regiunea de mai multă vreme, imprimând un specific ce duce la o identitate balcanică. Lor li se adaugă modelele culturale și, implicit, literare, diferite provenind din cele trei imperii, care au determinat o hibridizare cu cele locale. Produsul literar care s-a născut a conținut, așadar, un conglomerat

7 „ Sud-Estul, ca obiect de dispută a cel puțin trei centre de putere, începând cu perioada postbizantină sau premodernă, și-a manifestat centrifugalismul doar ca modalitate de rezistență/supraviețuire și mai puțin ca tentativă de a se substitui centrelor respective, precum în Europa Centrală, unde Praga concura, virtual cel puțin, Viena; unde Bratislava își manifesta disidența de Budapesta, Budapesta de Viena ș.a.m.d. În sud-estul adiabatic și, în plus, cu un singur Centru impus prin forță (Istanbulul), a proliferat, în schimb, naționalismul odată cu cristalizarea statelor naționale, raportul dintre stat, națiune și etnie nefinalizându-se în soluții adecvate. Cauza internă (dubla periferialitate) este instrumentată și aluvionată de o întreagă strategie occidentalo-centrică, continuând cu târgul de la Yalta (unde a fost salvată doar Grecia), apoi, după anii '90 cu resuscitarea ideii de Europă Centrală și cu Tratatul de la Vișegrad, în perspectiva căruia Balcanii redevin o alteritate absolută, împreună cu Rusia ori independent de aceasta. Este, ca s-o parafrazăm pe Maria Todorova, un caz tipic în care politicul creează o geografie” (Muthu, 2021, p. 442)

de factori, ceea ce a dus la o individualizare a literaturii balcanice în cadrul literaturii mondiale.

Această „marginalitate exotică”⁸ (Muthu, 2021, p. 443) constituie, aşadar, un punct de inserție în rețeaua globală a unei literaturi care nu mai e doar rodul unui filon național, ci al unui regional. Cu atât mai solidă este validitatea definiției, cu cât realismul magic balcanic, despre care vom discuta mai pe larg, este construit prin aducerea în aceeași matcă a unor formule narative care, chiar dacă la origini definesc un spațiu național, demonstrează, ulterior, că avem de-a face cu o circulație regională, mult extinsă dincolo de granițele convenționale.

Realismul magic în Balcani: două condiții fundamentale

A discuta despre „realism magic balcanic” impune, încă de la început, o lărgire a sferei de analiză, o abordare în sensul internaționalizării conceptului și transnaționalizare pornind de la modelul sud-american, cu care definițiile inițiale erau în acord. Direcția pe care o propunem este legată nu de diluarea lui, de o pierdere a puterii de generare a narațiunii, ci de transformare într-o formulă de creație, recunoscutibilă și în alte culturi, neexistând neapărat un contact cu spațiul literar original. Maggie Ann Bowers explică unele critici aduse folosirii conceptului de „realism magic”: „Realismul magic este adesea criticat pentru că se bazează pe un punct de vedere european care presupune că magia și iraționalul aparțin culturilor indigene și non-europene, în timp ce raționalitatea și un simț adevărat al realității aparțin unei perspective europene.”⁹(2005, p. 80). Acesteia i se adaugă

⁸ Vezi și articolul despre telescopare și exotism: Alina Bako, „A Romanian Vision of World Literature: Between Telescoping and Exoticism”, *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory*, 2023, Vol 9, Issue 1, pp. 248-265.

⁹ Magical realism is often criticized for relying on a European viewpoint that assumes that magic and the irrational belong to indigenous and non-

observația conform căreia utilizarea unei astfel de tehnici se înscrie într-o formă artificială, folosită doar pentru efecte narrative și fără a fi produsul unui spațiu cultural, menită să scoată la iveală, având ca sursă tradiția, astfel de ipostaze.

S-au discutat rădăcinile și raportările realismului magic din diferite perspective, cu inferențe din mai multe câmpuri de analiză (de la originile conceptului lui Franz Roh, până la observații de pre și post realism magic). De altfel, realismul magic epistemic propus de Roberto González Echevarría depășește sursele originare de inspirație, neexistând o suprapunere totală cu acel context cultural, ci extrăgându-și esența din cunoaștere, spre deosebire de realismul magic ontologic, care propunere o asociere cu tradițiile descrise în narațiune, o raportare asumată la credințele spațiului cultural descris. Bowers lămurește felul în care ne putem raporta la anumiți scriitori consacrați:

Cu toate acestea, dacă dorim să îi identificăm pe acei scriitori al căror realism magic provine mai ales din credințele propriului lor context cultural, constatăm că realismul magic ontologic a devenit, de fapt, forma cea mai comună și cea mai recunoscută de realism magic. La scriitori precum García Márquez, Rushdie, Morrison și Okri toate elementele de realism magic provin din mitologia, credințele culturale și folclorul contextului cultural în care se desfășoară ficțiunea – spațiu cultural care este și al lor. (Bowers, 2005, p. 8)¹⁰

European cultures, whereas rationality and a true sense of reality belong to a European perspective.

¹⁰ „However, if we are to identify those writers whose magical realism originates predominantly from the beliefs of their own cultural context, we find that ontological magical realism, in fact, has become the most common and most recognized form of magical realism. Writers such as García Márquez, Rushdie, Morrison and Okri all derive the magical realist elements of their texts from the mythology, cultural beliefs and folklore of the cultural

Iată, aşadar, primul element definitoriu pentru realismul magic, o legătură indisolubilă cu un context cultural, impregnat de tradiții și credințe. Balcanismul reprezintă o astfel de unitate culturală, care conține un spațiu în care poemele epice au circulat și au construit o rețea de teme și motive integrate. În zona balcanică au existat teme, legende, mituri care au construit o rețea de semnificații, una puternică și originală, prin coeziunea pe care a propus-o, din perspectiva recognoscibilității surselor arhetipale. Scriam în altă parte despre circulația motivului Sânzienelor, ființe magice, în spațiul balcanic ori despre mitul constructorului regăsit în culturile popoarelor din zonă.

Cel de-al doilea element care definește sfera realismului magic balcanic este reprezentat de intersecția influenței mai multor imperii, ce au definit istoric, social, politic, economic și chiar religios spațiul din partea de est, sud-est și sud a Europei, numit convențional Peninsula Balcanică. Într-un cunoscut articol *Magic Realism as post-colonial discourse*, Stephen Slemon observă în structura conceptului de „realism magic” trei elemente postcoloniale:

Primul aspect implică reprezentarea unui anumit tip de *regionalism* transcendent sau transformațional, astfel încât *locul* textului, deși descris în termeni familiari și locali, devine o metonimie a culturii postcoloniale în ansamblul ei. Al doilea aspect este *comprimarea istoriei*, astfel încât schema temporală a narațiunii conține în mod metaforic procesul îndelungat al colonizării și consecințele acesteia. Iar al treilea implică evidențierea *tematică* a acelorași goluri, absențe și

context in which their fiction is set—which is also their own.” (Bowers, 2005, p. 88)

tăceri produse de întâlnirea colonială și reflectate în limbajul disjunctiv al narațiunii textului. La acest al treilea nivel, textele realist-magice tind să prezinte o preocupare pentru imagini atât ale periferiilor, cât și ale centrelor, și să lucreze pentru a destabiliza fixitatea acestora. (1988, p. 14)¹¹

Observăm, așadar, dacă transpunem la situația Balcanilor, că realismul magic balcanic prezintă o viziune din perspectiva populației colonizate, acel *regionalism* fiind definitoriu pentru observarea sublimării elementelor tradiționale, aparținând membrilor comunităților din locurile respective cu cele ale puterilor care cuceresc teritoriile. Procesul colonizării este văzut cu toate elementele sale componente, cu raporturile de putere dinspre centru spre periferie și invers. Implicarea în modelul narativ a personajelor ce definesc puterea imperială, dar și a celor ce reprezintă ipostaza populației colonizate naște o viziune construită pe realitatea unei regiuni individualizate în Europa.

Aceste două trăsături, pe de o parte raportarea la tradițiile și credințele autohtone balcanice, iar pe de altă parte procesul colonizării se asociază realismului magic. În definiția sa clasică, construită lămuritor de Rodica Grigore: „faptele nu au o explicație logică sau psihologică. Realismul magic nu încearcă să imite realitatea înconjurătoare sau să o distorsioneze, ci să cuprindă misterul care se află în spatele lucrurilor” (2015, p. 31). Și

¹¹ The first involves the representation of a kind of transcendent or transformational regionalism so that the site of the text, though described in familiar and local terms, becomes a metonymy of the post-colonial culture as a whole. The second is the foreshortening of history so that the time scheme of the novel metaphorically contains the long process of colonization and its aftermath. And the third involves the thematic foregrounding of those gaps, absences, and silences produced by the colonial encounter and reflected in the text's disjunctive language of narration. On this third level, the magic realist texts tend to display a preoccupation with images of both borders and centres, and to work toward destabilizing their fixity.

adaugă faptul că poate fi definit „drept un model narativ care *dizolvă* sau elimină opoziția consacrată dintre rațional și irațional” și se caracterizează prin „tentativa manifestă de recreare a realului într-o formă care nu este legată neapărat de reprezentare, dar care se diferențiază de fantastic cu care împărtășește distorsionarea logicii obiective printr-o mimare a realului care pretinde ancorarea în concret”. (2015, p. 31)

În viziunea noastră, realismul magic balcanic propune un scenariu narativ complex, în care domină punctul de vedere ontologic, raportarea la tradiții și credințe locale făcându-se dintr-o perspectivă a relațiilor de putere, generate de influența celor trei puteri imperiale care au stăpânit peninsula. Modelarea realității în funcție de imaginarul local și ruperea, ce pare firească, de spațiul ordonat logic, sunt sublimate într-o construcție narativă în care elementul esențial este violentarea orizontului de așteptare al cititorului și includerea magicului ca stare de fapt.

Balcanii: stranietatea necunoscutului. Apariții

Danilo Kiš propune un astfel de model narativ al realismului magic balcanic, creionând un spațiu care se află la întretăierea unor puteri imperiale, dar în care locuiesc diferite comunități etnice. Lidija Čolević discută realismul magic sârbesc din perspectiva unor scriitori precum Miodrag Bulatović, Danilo Kiš, Borislav Pekić ori Milorad Pavić și a două componente: pe de o parte „exploatarea moștenirii bizantine” ce determină un soi de exotism al narațiunii și pe de altă parte „primitivismul balcanic” văzut ca o formă de revigorare a prozei europene¹². În acest context, vom identifica această intersecție între definiția realismului magic și altoirea pe

¹² Vezi studiul *Fantasticul și realismul magic în literatura sârbă (post)modernistă* de Lidija Čolević pentru detalii privind tematica.

tulpina acestuia a unor elemente tradiționale din spațiul balcanic. În mod tradițional, Peninsula Balcanică denumește teritoriile cuprinse între Marea Mediterană, Marea Egee, Marea Neagră și Marea Adriatică, cuprinzând state precum Serbia, Muntenegru, Bosnia și Herțegovina, Croația, Slovenia, Bulgaria, Albania, Grecia, România și Turcia (cel puțin o parte a ei). A discuta despre realismul magic balcanic implică, așadar, și o componentă geografică ce vom observa că duce la aderențe între literaturi, dar și la elemente comune. Chiar dacă ne vom opri doar asupra câtorva exemple, vom constata funcționalitatea unei astfel de paradigme, în care putem integra, drept puncte nodale, realismul magic din *Palatul viselor* al lui Ismail Kadare, romanul croatului Ivo Andrić *Podul din Drina* (1945) care discută inclusiv o perspectivă postcolonială, privind Bosnia și Herțegovina, în cadrul Imperiului Austro-Ungar, memoria miturilor grecești, precum *Tristețea metafizică* a bulgarului Gheorghe Gospodinov, epoca fanariotă exploatată de romanele românești ale Doinei Ruști ori volutele magistrale din *Theodoros* scris de Mircea Cărtărescu, proza grecească a lui Vassilis Vassilikos, *and dreams are dreams*¹³ ori generația lui Ștefan Bănuțescu, Mircea Ciobanu, George

¹³ „Balkan, Ottoman, Palestinian dreams, Holocaust dreams; fragments of dreams that go off in your sleep like fireworks and others that go whistling by but never explode; you can buy dreams that have been cleared through customs or you can buy dreams on the black market; dreams of oil wells; petrochemical dreams, either from Europe or from colonies that have become independent; dreams of the enslaved, dreams of the free, dreams of slaves, and of Slavs and Albanians; dreams of exiles and of homecomings; migratory dreams; carbohydrate dreams that make you either lose or put on weight; drunken dreams like boats, dreams stoned on anything from Lebanese hash to opium, that is to say dreams of an artificial paradise, dreams brought on by shooting heroin, that lead you little by little to death; snapshot, Kodachrome, caffeinated or decaf; detoxified dreams; rococo, baroque, Etruscan dreams” (disponibil pe <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/style/longterm/books/chap1/anddream.htm>, accesat la 10.08.2024);

Bălăiță sau Sorin Titel (cel care l-a și tradus primul în română pe Danilo Kis cu *Criptă pentru Boris Davidovič*¹⁴).

Enciclopedia morților scrisă de Danilo Kiš apare în 1983 și propune ipostaze construite cu formula realismului magic balcanic având tema esențială a morții drept idee directoare, fie că e vorba despre moartea în numele credinței, moartea violentă, moartea în revoluție sau moartea spirituală. Modelele livrești mărturisite sunt diverse precum literatura lui Jorge Luis Borges, James Joyce, Bruno Schulz, Vladimir Nabokov, Ivo Andrić sau Miroslav Krleža.

În *Oglinda necunoscutului*, una dintre povestirile din volum, este realizat un portret al personajului principal, astfel: „Caii știau drumul pentru că trăgeau deseori la șareta asta (așa o să-I spunem) pe direcția Arad-Seghedin și invers, fiindcă domnul Brener făcea drumul ăsta măcar o dată pe lună pentru negoț, fie la Arad, fie la Mako, Timișoara, Kecskemet, Subotica, Novi Sad și chiar la Budapesta – cu șareta. (...) La ce se gândea un târgoveț evreu din Europa Centrală în ziua morții sale – putem numai presupune” (Kiš, 1996, p. 90). Sunt enumerate principalele localități de pe un ipotetic drum, o hartă ce reconstituie un traseu al comerciantului, a cărui soartă este dezvăluită încă de la început. Faptul divers pe care îl expune scriitorul este legat de o crimă, o tâlhărie căreia îi cad pradă un tată și cele două fete ale lui. Uciderea lor, care părea a fi învăluită în mister, făptuitorii nefiind ușor de găsit, este rezolvată printr-un obiect magic. Este vorba despre o oglindă care, în povestirea scriitorului sârb, dezvăluie identitățile ucigașilor tatălui și surorilor Bertei. Oglinda este introdusă încă de la începutul narațiunii, cu

¹⁴ Vezi articolul Lidijej Čolević, Receptarea lui Danilo Kiš în România. In ROMANOSLAVICA, Vol. LI, nr.4, 2016, pp. 55-67.

funcție de anticipare în desfășurarea narativă. Originea ei este amintită în trecut, cu referire la misterul care învăluia etnia celui care i-o vânduse tatălui ei: o „cumpărase de un țigan, dintr-un iarmaroc de la Seghedin” (Kiš, 1996, p. 87). Obiectul magic nu are puterea de a influența realitatea, dar are proprietatea de a arăta **adevărul** celui ales. Inserarea detaliilor temporale exacte se face prin intermediul presei. „Aradi napló”, ziarul „de pe vremea domniei lui Franz Joseph” despre care scriitorul amintește că ar fi prezentat istoria tragică din 1858 conține tot felul de informații precum „relatări de la cursele de cai din Budapesta, apoi despre răscoalele din Grecia și despre loviturile de palat din Serbia” (Kiš, 1996, p. 96). Perioada amintită este cea în care Imperiul Austro-Ungar conținea un conglomerat de națiuni care în secolul al XX-lea vor milita pentru constituirea statelor unitare, o formă prin care realismul magic balcanic include relațiile de putere dintre imperiul colonizator și populația stăpânită de acesta.

Într-o altă povestire, intitulată *Legenda adormiților*, Kiš imaginează un altfel de personaj, rămas în întregime în spațiul realismului magic, pe Dionisie, cel ce a înviat din morți. El este unul dintre cei trei păstori, alături de Iovan și Malhus, care fuseseră zidiți, conform legendei, într-o peșteră de Decius, iar scriitorul își imaginează un moment al trezirii lor, după 2000 de ani: „Buimac de preaplinul luminii și de câte alte miresme, la hotarul dintre trezie și amorteală, asculta rugăciunile și cântările pelerinilor, corul angelic al vocilor de copii și țiuitul instrumentelor, cu gemetele țiterii și jalea flautului, înotând în marea cântărilor, care veneau în șuvoi, în sunetele trâmbițelor care tot dădeau de veste” (Kiš, 1996, p. 79). Primul impact cu lumea este unul sinestezic, alcătuit din sunet și lumină. Ceea ce Damrosch identifica drept „tradiția narativă” a lumii balcanice se construiește în fragment prin povestea cântată de instrumente: țitera și flautul, rugăciunile și

cântările, corul spun o poveste în poveste. Este o metanarațiune, ce urmărește scenariul unei tragedii grecești, în care ritualul devine fundal al evenimentului. Muthu observa, extrăgând esența romanului istoric și alăturând tiparului epopeii conceptul de „creștinism țărănesc” preluat de la Mircea Eliade. O trăsătură a prozei scriitorului sârb este și aceasta, pe care o întâlnim și în alte ipostaze ale personajelor, precum Simeon cel care se substituie unui Christ, dar care sfârșește îngropat de viu, incapabil să săvârșească minuni. „Creștinismul țărănesc” implică, în acest sens, și o reinterpretare a momentelor biblice ori o rediscutare a pildelor, printr-o interpretare ce accesibilizează informația teologică și o pune într-un context istoric și adaptat.

Este magistrală descrierea (re)nașterii ființei umane, văzută ab origo, o transpunere umană a creației, prin inculcarea unui punct de vedere al creației, și nu al creatorului. Privirea este întoarsă, dinspre interiorul ființei umane care se naște, care percepe intrarea în viață, drumul dinspre întuneric spre lumină, dar lumina vieții. Cu atât mai interesantă este perspectiva, cu cât cei adormiți se întorc dintr-o ipostază a morții, deci este o naștere a doua oară, o repătrundere în misterul lumii. „Creștinismul țărănesc” ar putea fi și această „bucurie a trupului” care trimite, mai degrabă la hedonism, la plăcerea de trăi mai mult decât la ascetismul creștinismului dogmatic:

Și atunci simți bucuria trupului său care se despuiase de învelișul muced, vâcos al beznei, era o desfătare copilărească a pielii, a măruntaielor și a oaselor, o bucurie a oaselor, o bucurie animalică, o bucurie de amfibie, de reptilă, când trupul, în durerile facerii se slobozește de pielea zoioasă, de învelișul muced, de pojghița vârtoasă a negurii vremurilor, ce ies prin pori, jilavă și nepieritoare,

era o sângerare epidermică, precum veninul șarpelui când intră în trup, în carne, până la oase, până la măduvă, pătrunzând aieva ca lumina caldă a soarelui. (Kis, 1996, pp. 79-80)

Fragmentul analizat ne-a trimis cu gândul la o altă ipostază a umanității, văzută prin lentila scriitoricească a lui Tudor Arghezi, într-o proză scurtă intitulată *Zburătorul*¹⁵, de data aceasta întoarsă spre moarte. Narațiunea începe brusc: „pescarii de scrumbii” au scos din mare „cadavrul unui tânăr cu aripi” (Arghezi, 2017, p. 541). Ipostaza de corp supus metamorfozei, precum un cocon care se pregătește să se transforme „trupul până la grumaz era închis între aripi, ca o păpușă îmbălsămată, și numai cu greu a putut să fie scos la iveală din învelișul de fulgi cărămizii și albaștri” (Arghezi, 2017, p. 541) conține aceeași idee a irumperii magicului în realitatea primă a umanității pervertite.

Realismul magic (inter)balcanic

În prima parte din tetralogia neterminată *Cartea Milionarului* de Ștefan Bănuțescu, scriitorul își imaginează un alt Yoknapatawpha faulknerian ori un Macondo al lui Marquez, numit Metopolis (în *Cartea de la Metopolis* din 1977). Încadrat de Muthu în categoria „Bizanțului fără Bizanț” (criticul stabilise trei categorii ale scrierilor balcanice: Bizanțul clasic evocat în Țarigradul lui Sadoveanu, „Bizanțul după Bizanț” alegoric prezentat în Epithimia creată de Cantemir și cea care corespunde cetății imaginare a lui Bănuțescu, realizată printr-o geometrizare a spațiului). Muthu definește balcanismul într-o formulă simplă, dar în același timp

¹⁵ Această proză argheziană este analizată de Rodica Grigore într-un demers comparativ inedit cu *Cel mai frumos înecat din lume* de Gabriel Garcia Marquez.

atocuprinzătoare, mai ales în ceea ce privește decelarea unui model narativ:

balcanismul realizează performanța de a echilibra *ochiul cu urechea*, cuvântul scris și vorba rostită. Auditiv prin excelență, balcanicul are vocația diegezei pure; în același timp „duhul balcanic” oferă istorisirii culoare și relief, ca în proza celor doi Caragiale sau în pitorescul etnografic al lui Bucuța. Aluviunile orientale prezidează ceremonialul învăluit al spunerii sau *pittura* târgului unde mișcarea deambulatorie a *picaro*-ului, de la Istrati până la Zaharia Stancu ori Fănuș Neagu, se consumă de fapt într-un cerc închis, același în care înfloreste, în revanșă parcă, arabescul intrigii și al stărilor antitetice. Toate aceste elemente refac un *cosmopolis* altădată real și acum ficțional: el se susține singur – univers compensatoriu desprins din osuarul paremiologic antonpannesc, din epistolarul lui Ghica sau din constructul modern, fie că vorbim de lirica lui Ion Barbu sau de proza zisă artistă, ce precipită definitiv în perioada interbelică și contemporană”. (Muthu, 2021, p. 463)

Tradiția balcanismului, așa cum o punctează criticul, aduce în discuție un aspect relevant pentru situația de fapt a literaturii: acela că putem afirma cu siguranță că există o paradigmă de tip *Literatură mondială balcanică* (Balkan World Literature), una care are trăsături ce pot fi constatate pe măsură ce analizele scriitorilor din acest spațiu interacționează.

Bănulescu introduce în proză realismul magic balcanic, dintr-o perspectivă românească, cu o localizare geografică intuită în Dobrogea. Personajele sale gravitează în jurul cetății Metopolis, învăluite de praful roșu de marmură, mereu în pericol a fi exploatată. Un amestec indecis de dealuri și văi construiesc toposul magic, în care

intervin elemente ale realului, în care cruzimea și fabulația se întretin una din substanța celeilalte. O companie imaginară exploatează teritoriul, numită Societatea arheologică interbalcanică: „cu triplu sediul la Salonic, Istanbul și Ljubljiana” (Bănulescu, 1996, p. 33). Cuvântul ce sugerează ideea de unitate a spațiului este „interbalcanic”, pentru a creiona o figură geometrică ce implică inclusiv relații de putere, dintre tipuri diferite de periferii și centru. Celor trei sedii oficiale li se adăugase încă unul: Metopolis, ce devine o formă de recunoaștere și incluziune a unui alt oraș în polii de influență balcanici. Bănulescu dă chiar și o definiție în romanul său a condiției de a fi „interbalcanic”:

A fi interbalcanic este o condiție naturală pentru oricine se mișcă prin Metopolis, Cetatea de Lână, prin orașul Mavrocordat sau prin Dicomesia și a te pricepe la arheologie e o sferă și mai largă din moment ce prin împrejurimile Metopolis-ului și ale Cetății de Lână oamenii sunt foarte obișnuiți cu vestigiile antice, folosesc chiar în gospodăriile lor obiecte, vase și alte lucruri de gospodărie, care au fost folosite cândva ca lucruri intime și de vechii greci ajunși până aici și de romani și de bizantinii care au trăit pe aceste locuri” (Bănulescu, 1996, pp. 49-50)

A discuta atât de firesc despre legătura cu trecutul, chiar și printr-o analiză obiectuală, precum cea a artefactelor implică o păstrare pe termen lung a tradiției moștenite. *Cetatea de lână* pare a fi Orgame – Argamum de la Capul Doloșman (Jurilovca), monument emblematic pentru Dobrogea și primii coloniști eleni, conform lui Vasile Pârvan, cel care descoperise ruinele în 1916. Legenda spune că expediția argonauților lui Iason, ce furaseră Lâna de Aur, trecuse prin aceste locuri, datele istorice fiind însă uneori neconfirmate. Reperle geografice devin elemente

de identificare a spațiului sursă, între Marea Neagră – Pontus Euxinus/ Mare Scythicum/ Megali Thalassa și fluviul Dunărea – Danubius – Hister/Istros. Un personaj ce amintește de narațiunile sud-americane, generalul Marosin își imaginează adunarea forțelor și ridicarea unui oraș far, situat între Orient și Occident:

aș fi făcut din Metopolis o capitală, aveam la îndemână *Fluviul și Marea*. În spatele mării mi se deschidea Orientul. Iar dincolo de fluviu prin câmpia fertilă a *Dicomesiei* aș fi tras drumurile netrase încă spre Occident. Un nou *Corn de aur* aș fi făcut din strâmtoarea fluviului dintre *Metopolis* și *Cetatea de lână* prin care ar fi venit bogățiile pământului și, odată cu ele, cele mai strălucite minți să se desfete înfrumusețând cu geniul lor constructor priveliștile Metopolisului, câmpia *Dicomesiei*, malurile fluviului, drumurile spre Mare. (Bănulescu, 1996, p. 38)

Crearea unor legături cu Occidentul este amintită prin dorința de a construi drumuri, o nostalgie a latinității, o civilizare a spațiului barbar. Ipostaza imaginată de personaj în interiorul narațiunii, un soi de vis în vis, devine o sursă de visare la ceea ce ar fi putut fi o astfel de cetate, aflată la „mijloc de rău și bine”, cu o formulă barbiană.

Celelalte întâmplări imaginate de Bănulescu descriu un spațiu sălbatic și magic, primitiv și lipsit de constrângeri. Pasiunea locuitorilor din *Dicomesia* pentru libertate este exprimată prin atașamentul pentru cai, mai ales pentru iepele care puteau da naștere altor exemplare cabaline, menite să sporească hergheliile. Tradiția cailor dobrogeni reprezintă un element de autohtonizare a discursului: „Dacă o mână nou-născută e un har dumnezeiesc, mai mult decât nașterea unei copile asta vine și din patima nebunească a dicomesienilor pentru cai. Nu din gustul pentru proverbe dicomesienii spun „nu-ți

bate calul înainte de a-ți bate copiii și nevasta” (Bănulescu, 1996, p. 71), cu inserții sarcastice. Aceeași metaforă a calului este folosită pentru a explica felul în care „celălalt”, „străinul”, intrusul este tratat. Lăsat de calul sălbatic să încalece, este plimbat apoi într-un ritm amețitor, precum calul din poveste, pe Insula Cailor, într-un dans ce amintește de hora ielelor. Prins în capcană, cel neștiutor, neofitul este trecut prin experiențele menite să îl avertizeze despre spațiul ale cărui reguli le încălcăse. La fel se întâmplă și cu oamenii străini care înoată să prindă crucea aruncată de preot, aluzie la o tradiție păstrată în spațiul balcanic creștin. De zona religiosului aparține și imaginea „Bisericii pe roate”, ascunsă o perioadă pentru a fi ferită de privirile celor care ar fi putut să o distrugă.

Din aceeași categorie a tematicii realismului magic balcanic fac parte și ocupații precum orfevreria, căci cele două personaje feminine Fibula și Guldena își deschid o aurărie. Spațiile de socializare balcanice devin, la Bănulescu, locuri de extragere a învățaturii, așa cum se întâmplă cu personajul Iapa-Roșie care a învățat să citească și să socotească în cafeneaua lui Aram Telguran. Iată modul în care este caracterizată, printr-un portret cu inserții de barbarie și voință imensă în îndeplinirea unui scop:

Avea adică un fel de geniu al femeii analfabete bizantine, care trezită din somnolențele lungi ale mizeriei și dominației suferite din partea tuturor, își zvârle brusc omul ales, în momentele și adunăturile cele mai nepotrivite, riscând și surprinzând prin soiul acela neștiut de rafinate ale grosolăniei, devenind împărăteasă prin încoronarea dobitocului fatal prins în mrejele ei și împins să cucerească cetatea spurcând-o pe dinăuntru și înălțând-o maiestuos în ochii celor din afară. (Bănulescu, 1996, p. 30)

Ipostaza observatorului este folosită de narator pentru a experimenta un element aparent de civilizare, acela al pantalonilor. Polider le dă pantaloni dicomesienilor, analizând atitudinea stingheră, cu o privire a stăpânului civilizator ce se uită cu indulgență la „sărmanii barbari neștiutori”:

Polider era fericit și iluminat, deși chiar din galopul telegarilor săi mărunți și păroși observa dintr-o ochire că dicomesienii nu se pricepeau cum trebuie să poarte pantalonii lucrați cu meșteșug „nu se pricep să-și pună și să poarte pe ei pantalonii noi frumoși curați cu care vor merge prin lume, sărmani barbari neștiutori, stau pe voi pantalonii suciți și strâmbi, îndreptați-i puțin din brăcinar. (Bănulescu, 1996, p. 137)

Dintre alte comunități care alcătuiau populația din Metopolis, turcii sunt văzuți drept cei care își părăsesc familiile înainte de războiul din 1914, mergând în orientul reprezentat de Asia Mică, pentru a obține avantaje. Însă, naratorul recurge la clișee pentru a-și imagina ceea ce li s-a întâmplat celor ce au plecat din Metopolis, dar care au fost nevoiți să se supună unui tratament de „civilizare”, iar primul element a fost legat de purtarea unor „haine europenești”. Centrul de putere se mută, așadar, dinspre „fesuri și șalvari”, elemente orientale, spre europocentrism, printr-o încercare de contaminare de o presupusă imagine a occidentalului:

Și dacă acești turci au mai trăit în Asia Mică după război așa erau obișnuiți să trăiască în Metopolis adică dormitând și pândind mila și bacșișul poate că au fost prinși și strânși de prin mahalalele Istanbulului, Izmirului și din marginile de drum ale toride Anatoliei de Kemal Ataturk Înnoitorul care le-a luat fesurile și șalvarii, i-a tuns i-au obligat la

săpun și curățenie la haine europenești, la un trai mai civilizată interzicându-le să mai vagabondeze atât în țara lor cât și peste hotare. Femeile tătarce și turcoace rămase în Metopolis pe dealul de sus al orașului după ce trecuse un război devastator peste capul României, iar peste provincia Dobrogei război fusese și mai nemilos uitaseră cu totul chipul bărbaților leneși și tirani plecați odinioară în Imperiul ultimului Sultan (Bănulescu, 1996, p. 155)

Ipostaza finală pe care o propovăduise naratorul încă de la început este aceea a „interbalcanismului”, căci limbile nu mai contează, unitatea fiind dată de emoție și licoarea bahică: „În Metopolis grecii vor vorbi în românește, italienii în rusă, turcii în bulgărește, sârbii în nemțește, iar românii vor fi tălmaci pentru toți limbile se vor încurca și nemaifiind nimic de făcut toți se vor săruta și se vor îmbrățișa vor ciocni pahare cu vin ca să se împace și ca petrecerile să nu stea pe loc și să meargă strună” (Bănulescu, 1996, p. 203).

De la „creștinismul țărănesc” la feeria bizantină. În loc de concluzii

Ipostazele descrise în proza lui Danilo Kiș conturează modelul realismului magic balcanic, precum și o autohtonizare, prin aducerea în desfășurarea narativă a unor elemente geografice ori temporale, menite să individualizeze descrierile. Fie că vorbim despre fixarea scenariului epic într-un spațiu urban sau rural, esențial rămâne modul în care sunt inserate nodurile magicului, ce dinamitează logica realității.

Interesantă este și discuția despre un eveniment din cetatea Metopolis, când se pune în scenă „o feerie bizantină”, o dramatizare ce prezintă arabescuri dramatice metafictionale. Inserarea în text a conștiinței scrisului produce o întoarcere la sensurile prime discutate în acest

studiu. De fapt, orice relație între narațiune și realitate se stabilește prin convenția dintre adevăr și minciună. Un personaj al lui Bănulescu, Havaet este cel care cunoaște atât de bine istoria, deci autenticul, încât își permite să facă falsuri, să inventeze în așa fel încât această copie a realității să fie una imposibil de separat de realitate, de neștiutori: „cunoscând atât de multă istorie, cât și falsurile ei” (Bănulescu, 1996, p. 327) el „poate falsifica *exact* (ca să zicem așa) în genul unei lecturi sau alteia. (...) Falsul mergea până acolo încât însăși traducerea în românește a versurilor părea greoaie în mod voit vrând să dea ideea lipsei de posibilități de a reproduce întreaga măsură a gândului topica și cadențele din originalul bizantin și nici întortocheri a sensurilor poetice ascunse ale originalului” (Bănulescu, 1996, p. 327), iar fraza pe care o „fură” de la narator personajul viu este „Metopolis, oraș hrănit cu apusuri” (Bănulescu, 1996, p. 328).

Constatăm așadar existența unui filon balcanic în tiparul formulei realismului magic, uneori abia întrezărit, alteori cu elemente spațiale clare, dar mereu recognoscibil în ansamblul modelului narativ creat. Cele câteva repere ce ne-au servit drept studii de caz propun un dialog viabil între literaturile balcanice, în care circulația motivelor este reală și, mai ales, construiesc o rețea dinamică. Realismul magic balcanic reprezintă un filon important al literaturii mondiale, iar discuția despre această paradigmă este doar la început.

Referințe:

ARGHEZI, T. (2017). *Opere XII. Proza [Works XII. Prose]*. București: Fundația Națională pentru Știință și Artă.

BAKO, A. (2019). Reprezentări și funcții ale Sânzienelor în proza românească. Un scurt studiu comparativ [Representations and

functions of the Midsummer Night's Fairies in Romanian Fiction. A short comparative study]. *Incursiuni în imaginar*, 10. 11-23.

BAKO, A. (2023). Ce este geocritica. Încercare de tipologie narativă românească [What is Geocriticism. An Attempt at Romanian Narrative Typology], *Incursiuni în imaginar*, 14. 239-269.

BAKO, A. (2023). A Romanian Vision of World Literature: Between Telescoping and Exoticism, *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory*, Vol 9, Issue 1. 248-265.

BĂNULESCU, Ș. (1996). *Cartea Milionarului [The Millionaire's Book]*. București: Editura Albatros – Universal Dalsi.

BOATCĂ M. și A. PÂRVULESCU (2024). *Creolizarea modernului. Transilvania la răscrucea imperiilor [The Creolization of Modernity. Transylvania at the Crossroads of Empires]* Sibiu: Editura ULBS.

BOWERS, M. A. (2005). *Magic(al) realism [Magical Realism]*. New York & London: Taylor & Francis e-Library.

CARPENTIER, A. [1975] (1995b). The Baroque and the Marvelous Real. In Lois Parkinson Zamora and B. Wendy Faris (eds), *Magical Realism: Theory, History, Community*, Durham, NC and London: Duke University Press. 89–108.

ČOLEVIĆ, L. (2018). *Fantasticul și realismul magic în literatura sârbă (post)modernistă [The Fantastic and Magical Realism in Serbian (Post)Modernist Literature]*. București: Editura Universității din București.

ČOLEVIĆ, L. (2016). Receptarea lui Danilo Kiš în România [The Reception of Danilo Kiš in Romania], în *ROMANOSLAVICA*, Vol. LI, nr. 4. 55-67.

DAMROSCH, D. (a 2023). Epic traditions in Balkan world literature, *Neohelicon*, Disponibil pe <https://doi.org/10.1007/s11059-023-00716-7>, accesat la 12.06.2024.

DAMROSCH, D. (b 2023). *Cum comparăm literaturile. Studiile literare într-o epocă a globalizării. [Comparing the Literatures: Literary Studies in a Global Age]*. Trad. Roxana Eichel. București: Tracus Arte

GRIGORE, R. (2015). *Realismul magic în proza latino-americană a secolului XX. (Re)configurări formale și de conținut [Magical Realism in 20th Century Latin American Fiction. (Re)configurations of Form and Content]*. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință.

KIȘ, D. (1996). *Enciclopedia morților [The Encyclopedia of the Dead]*. București: Editura Univers.

MUTHU, Mircea. (2021). *Balcanismul literar românesc. Panoramic sud-est european [Romanian Literary Balkanism. Southeast European Panorama. Cultural Confluences]*. Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană.

SLEMON, S. (1988). Magic Realism as Post-Colonial Discourse. *Canadian Literature*. Vol. 116, Spring. 9-24

~~~~~
Alina BAKO, assistant professor at *Lucian Blaga* University of Sibiu, holds a doctorate in literature from *Michel de Montaigne* University of Bordeaux and *1 Decembrie 1918* University of Alba Iulia, with a co-supervised thesis on the poetry of the oniric group. She has published several books: *Dinamica imaginarii poetice. Grupul oniric românesc [Dynamics of the Poetic Imaginary. The Romanian Onirist School]*, Cluj, Eikon Publishing House, 2012; *Reprezentări ale bolii și maladii ale sistemului socio-politic în romanul românesc (1960-1980) [Representations of Diseases and Disorders of the Socio-political System in the Romanian Novel (1960-1980)]*. She has also edited the volume *Spatial Readings and Linguistic Landscapes*,

Cambridge Scholars Publishing, 2022, as well as several poetic anthologies, co-edited *Cronologia vieții literare românești. Perioada postbelică. 1981 Vol. XXVII [Chronology of Romanian Literary Life. The Post-War Period. 1981 Vol. XXVII]* Bucharest, (ed. acad. Eugen Simion), Bucharest, Museum of Romanian Literature, 2021, and numerous studies in the field of world literature, Romanian literature within a global context, as well as on literary geography and new research methods like "Cities, Networks, and Hierarchies: A Systematic Model of Romanian Novel" in *Primerjalna književnost* 46-3(2023), "Cognitive War Cartographies in Hortensia Papadat-Bengescu's Novel" in *Dacoromania Litteraria* 10/1 (2023) or "Geofeminism in Romanian Fiction. An Introduction" in *Transilvania*, no. 11-12 (2020).